

MERCS ISTVÁN

Leibniz vagy Voltaire?

Lucifer alakja *Az ember tragédiájában*

Az ember tragédiája értelmezésében központi kérdés a *Mi az ördög?* felvetés. Olyannyira, hogy Erdélyi János írja: „e rémítő látomások az ördög műve; vagy az, mit Ádám látott és átszenvedett, nem az emberiség együttes sorsa, konkrét története, melyben váltakozik a rossz és jó, a fájdalom és öröm, hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút, olyan asztal, melyre sohasem találhatik fehér, hanem csak fekete leves. (...) nincs is egyéb hátra, mint végkövetkezésül kimondani, hogy *Az ember tragédiája* elhibázott cím, e helyett: *Az ördög komédiája*.”¹

Lucifer alakja megkerülhetetlen a *Tragédia* értelmezése során. Erdélyi erős kritikusi hangja megalapozója egy közel 150 éve zajló vitának, mely szerteágazó, s szigorúan vett irodalomtörténeti elemző munkán kívül magába foglalja a műalkotás műalkotás általi értelmezését is (pl.: a színpadra adaptálás, a dramaturgia elgondolások, a rendezői megközelítés, a színészi játék által csakúgy, mint az illusztrációk terén). S emellett ott van az esszéisztikus avagy tudományos igényű, értelmező jellegű megállapítások sokasága. E mérhetetlen nagyságú és mélységű anyag áttekintése monografikus terjedelmet igényelne. Ehelyütt még ahhoz is szűk a tér, hogy néhány markáns értelmezésen keresztül próbáljam megragadni, miként vélekedett egy-egy korszak irodalmi közgondolkodását meghatározó vizsgáló arról, hogy „mi az ördög”. Annál is inkább, mert egy-egy korszak elfogadott *Tragédia*-értelmezését is csak erős megszorításokkal lehet beazonosítani. Mindig sokan vannak, akik kiénekelnek a kánonból. Erdélyi is ezt tette. S az se ritka, hogy egy-egy szerző szólama is jelentősen változik az idők folyamán. Ehelyütt inkább az általam észlelt és elgondolt Lucifer-kép néhány nagy ívű, széles mozdulatokkal felrajzolt skiccét vetem papírra.

Erdélyi kritikája² azt sejteti, hogy a *Tragédia* eseményszálát Lucifer mozgatja. Önmagában a drámai szituáció megindításában is az ő szerepét állítja középpontba. „Lucifer, ki a dicsőítés zsolozsmáira rosszkedvű, mogorva, ellenmondó, s a dicsőítéshez gyalázó észrevételeket, ördögi elméncséget, gúnyolódó malíciával szór, kinek a

¹ Első megjelenése: ERDÉLYI JÁNOS: *Az ember tragédiája*. Magyarország, 1862. augusztus 28. 197. sz., 2–3.; augusztus 29. 198. sz., 2–3.; augusztus 30. 199. sz., 2–3.; szeptember 2. 201. sz., 2–3.; szeptember 3. (202. sz.), 2–3. A számos későbbi megjelenés közül az általam használt: ERDÉLYI JÁNOS válogatott művei. Vál., szöveget gondozta, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona. Budapest, 1986. Szépirodalmi Könyvkiadó, 610. [ERDÉLYI, 1986.]

² Erdélyi megközelítésének legutóbbi áttekintésére lásd BALOGH CSABA: „Az ördög komédiája”. *Magyar Művészet*, 2020. 2. sz. 106–113.

teremtett világ, mely a lehető jó vala, haszontalan alkotmány, az ember kontármű, az angyalok hitvány, hízelkedő sereg”.³ Erdélyi ábrázolásában már az első pontban Lucifer akadékoskodó, hőzöngő figuraként jelenik meg. Provokátor. Nincs különösebb oka, nincs különösebb célja, csak a zavarkeltés.

Erdélyi okfejtésében a teremtés teljességére vonatkozóan van egy elgondolkodtató közbeszúrás, amely szerint az „a lehető jó vala”. Nyilvánvaló, hogy a tanulmány szerző a megszólalásban nem az Urat és művét feltétlen dicsérő, Lucifer szóhasználatában csak „hitvány sereg”-ként aposztrofált angyalok karát idézi, hanem a történéseket tárgyilagosan megidézni kívánó Erdélyi maga tűzi be. Ez az értékelő elszólás összecseng Leibniz híres *lex optimi*jával, amely szerint a teremtett világ azáltal, hogy Isten teremtette, a lehetséges világok közül a lehető legjobb. Nem abszolút jó, hanem a lehető legjobb. Ez az a megállapítás, amelyet erősen karikírozva, kontextusából kiragadva, némiképp igazságtalan módon szedett ízekre Voltaire *Candide* című regényében. Ám Voltaire szellemes, de részben visszatetsző iróniája is egy gyöttrő kérdésre választ kereső embernek a létértelmezéssel folytatott harca. Ezt adekvátábban fejezi ki a *Vers a liszaboni földrengésről, avagy annak vizsgálata, hogy minden jól van* című költeményében:

Míg fel-felhallik a haldoklók végnyögése,
A lángoló romok e rémképére nézve:
„Ez az örök törvény” – még ezt mondjátok-e?
S hogy ez egy jóságos Isten ítélete?
S így szóltok-e ezen holtak halmára látva:
„Ez Isten bosszúja, ez bűneinknek ára?”⁴

A lánc vége, hiszem, Isten kezében van,
Ő döntött szabadon s jóakarátúan.
Isten nem zsarnok, ő méltányos és szabad,
Miért is szenvedünk ily derék úr alatt?
Ez a megoldandó csomó, mert ez köt gúzsba.
Bajon ki segített azzal, hogy lehazudta?
Próbáld megérteni, ne eltagadd a rosszat!⁵

Emberek állatok, mindenek hadakoznak:
Muszáj bevallani – hogy létezik – a rosszat.
Az eredete még egész titokzatos.
A jó szerzőjétől származna tán a rossz?⁶

³ ERDÉLYI, 1986, 583.

⁴ VOLTAIRE: *Vers a liszaboni földrengésről, avagy annak az elvnek a vizsgálata, hogy minden jól van*. Ford. PETRI GYÖRGY. In: *A francia felvilágosodás morálfilozófája*. Szerk. LUDASSY MARIA. Budapest, 1975. Gondolat Kiadó, 304. [VOLTAIRE, 1975.]

⁵ VOLTAIRE, 1975, 306.

⁶ VOLTAIRE, 1975, 308.

Voltaire-t a lisszaboni földrengés katasztrófája indította el azon az úton, amely arra készítette, hogy próbálja újradefiniálni az Isten, a Rossz, az Ember létét és viszonyát. S ez az út vezette el a deizmus tanához. Ahhoz a tanhoz, amely már a *Tragédia*-értelmezések nyitányakor (igaz, először csak egy magánlevélben) egyértelműen felvetődött; Arany János – Voltaire órahasonlatát asszociálva – az Úr viselkedéséről azt írja: teremtésén „mesteremberes önelégültséggel” tekint végig.⁷

Az elbukott szabadságharc, a családját ért csapások, a bebörtönzés, a házassági kudarc, s az a tény, hogy az 1850-es években az erős általános katasztrófahangulat az élet valamennyi területén különösen nyomasztóan jelen volt, Madáchot is arra készítette, hogy próbálja újradefiniálni az Isten, a Rossz, az Ember létét és viszonyát. Úgy tűnik, hogy az ő útja Voltaire-hez vezetett, miközben Erdélyi Leibniz nyomában indul.

Madách cédulázó költő volt, alkotásihoz rengeteg jegyzetet készített, de a feljegyzéseket műve megalkotása után gondosan megsemmisítette.⁸ Írói hagyatékában nem találjuk se Voltaire, se Leibniz műveit. Bár ez nem perdöntő, mint azt a gyűjtemény leírója is érezteti. „Hiányzik Leibniz, Hegel s a nagy pesszimisták, mint Schopenhauer. Valamint a régiek közül se találjuk a »még a borsón is szépet álmodó« Platónt s a nagy rendszeralkotó Aristotelest.”⁹ Arról meg végképp nincs tudomásunk, hogy Voltaire citált költeményét konkrétan ismerte volna, de közvetett úton mégis megszólal az idézett részlet gyötrő gondolata: „A jó szerzőjétől származna tán a rossz?” 1857. február 8-án Szontagh Pálnak írt levele szélére fűzött jegyzetében így fogalmaz: „... Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelent meg, de alapjában mindig ugyanaz a gyarló féreg marad a még gyarlóbb Évával oldalán.”¹⁰

Az ember a teremtés koronája, s ha az ember „gyarló féreg”, akkor a teremtésbe kódolva van a hiba. Mindenesetre Voltaire-hez hasonlóan Madách érezte ezt a hiátust. Azt a hiátust, amit Lucifer szóvá tesz teremtésbírálataiban:

S mi tessék rajta? Hogy nehány anyag
Más-más tulajdonokkal felruházva,
Miket előbb, hogysen nyilatkoznak,
Nem is sejtettél bennök, úgy lehet,
Vagy, ha igen, másítani nincs erőd...

Az isteni mindenhatóságot tekintve kizárt, hogy a hiba véletlen került a gépezetbe. Az pedig értelmetlen meddő vita lenne, hogy ezt a bekódolt rosszat az Úr szándékosan, avagy megengedőleg hagyta-e a lét mátrixában. Lucifer sem teszi. Egyszerűen kijelenti, hogy a teremtés nem tökéletes.

A *Tragédia* alakjai közül csupán egyetlen szereplő van, aki a mű során határozott kontúrral definiálja önmagát: Lucifer.

⁷ Arany János levele Madách Imrének, Pest, October 27. 1861. In: ARANY JÁNOS *Összes művei XVII: ARANY JÁNOS levelezése 1857–1861.* Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS. Budapest, 2004. Universitas Könyvkiadó, 601.

⁸ Madách munkamódszerére ld. KERÉNYI FERENC: Madách Imre. Pozsony, 2006. Kalligram, 169–175.

⁹ VÉRTESY JENŐ: Madách írói hagyatéka. Irodalomtörténet, 1914. 5. sz. 295.

¹⁰ Idézi: MADÁCH IMRE: Az ember tragédiája. Szerk., s. a. r. és jegyz. KERÉNYI FERENC. Budapest, 1992. Ikon Kiadó, 4.

S nem érzéd-é eszméid közt az úrt,
Mely minden létnek gátjaul vala
S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme.

Itt kínálkozik az Arany János által meghatározott, sokat emlegetett párhuzam, ami Goethe *Faust*jához köti a művet. Ott a megkísértett Faust kérdésére Mephisto a következő választ adja:¹¹

„...Kicsoda vagy tehát?
Az erő része, mely
Örökké rosszra tör, s örökké jót művel.”

A két citátumban közös, hogy az ördög nem ellentmondója, nem lázadója, hanem szükségszerű része az isteni teremtésnek. Az is közös, hogy az isteni világban a rosszra törő erőnek buknia kell. Madáchnál ez így hangzik:

Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.
Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.

Lucifer már itt a teremtés részének vallja magát, de még egyértelműbb itt:

Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól,
Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett.
– Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem.

Nagyvonalúak s ezzel együtt felületesnek tetszőek azok az értelmezések, mely szerint az Úr elengedi a füle mellett Lucifer kérkedő, magát teremtő erőként megjelenítő mondatait. Az Úr nem lehet felületes. Reflektál Lucifer mondandójára, ami tetteben is manifesztálódik: két fát ad a Paradicsomban. A formállogika szabályai szerint ezzel tudomásul veszi és akceptálja Lucifer kijelentését. Ha kizárjuk a kereszténységen belül minimálisan jelen lévő vallási dualizmus felfogását, akkor ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy Lucifer maga az isteni rendelés része, s ezáltal az isteni akarat hordozója. A Rossz nem ok nélkül létező, hanem az Úr tudtával. S így érkezünk el a szabad akarat

¹¹ Ez a citátum Bulgakov *Mester és Margaritájának* is mottója.

dogmájához. Mert ahhoz, hogy e Rossz érvényesülni tudjon, szükséges és kell a megkísértett, az ember szándéka és beleegyezése.

Lucifer jól ismeri az ember természetét – talán mégis ott volt a teremtésnél, talán csak jó megfigyelő. Abban igaza van Erdélyinek, hogy az első emberpár bukása után Lucifer válik a világtörténelmi méretű előadás direktorává. „Az ember tragédiájának alapeszméje Luciferben van megtestesülve, az indokok tőle származva, és a történelemből leginkább oly események kiszemelve és összeállítva, melyeket a rossz lélek sugallata után vitt véghez az ember, vagyis az embervilági történelemnek ördögi része.”¹² Abban viszont nincs, hogy folyamatosan festi az ördögöt falra, s hogy minden történés mögött őt látja. Abban sincs igaza, hogy a Kísértő megátalkodott gonoszként szándékosan, az ember ellenében úgy rendezi, hogy az önmagukban magasztos, s akár boldogításra vezető eszmék bukjanak. Lucifer készséges túravezető. Ádám és Éva pedig Dantéhoz, Mephistohoz, a Mesterhez hasonló a világirodalom híres katasztrófaturistái lettek. Amit Ádám eltervez, Lucifer prezentálja. Nemcsak túravezető, hanem utazásszervező is. A történelmi színek rendszerint úgy végződnek, hogy Ádám megfogalmazza, hová vágynak, megadja a következő szín eszméjét. Lucifer pedig áll rendelkezésére. Szolgáltató.

S az sem fedi a valóságot, hogy Lucifer szándékoltan a bukást vetítené turistái elé. Adekvát példa erre a VI., római szín, ahol a hatalma csúcsán lévő, de az elkerülhetetlen hanyatlás jeleit mutató birodalom képe tárul elénk Ádámék enervált hedonizmusában. S a történelmet, az emberiség múltját vizsgáló Madách számára sem a bukás, a végleges stádium, hanem a hanyatlás, a folyamat az érdekesítő.

Lucifer jó emberismerő. Jó megfigyelő. Ő az, aki az elején világboldogító ifjonti hévvel lelkesedő Ádámot mértékletességre inti:

Hiú törekvés. Mert egyént sosem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Uszója, nem vezére, az egyén.
– Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad.
– Amott azok, kik békóban sietnek
Mártírhalálra, gúnytól környezetten,
Látnak csak egy embernymot előre,
Köztük dereng fel az új gondolat;
S azért meghalnak, mit utódaik
Az utcaléggel gondtalan szivandnak.

¹² ERDÉLYI, 1986, 597.

Lucifer az, aki jobban ismeri Ádámot, mint ő magát, amikor az maga alá zuhan:

Pihenj tehát. De én alig hiszem,
Hogy szellemed, e nyugtalan erő,
Pihenni hagyjon. Ádám, jőj utánam.

A vágyak megfogalmazója maga az ember. Az események előidézője maga az ember. A következtetések megfogalmazója az ember. Bár kétségtelen, mindezekben erős sugalmazó Lucifer. Az összkép tehát bonyolultabb annál, minthogy mindenben és teljesen Lucifer szándékát feltételezzük az események menete mögött. Ha pedig nem akarjuk feltételezni, hogy a teremtés legalább részben az ördög műve, csupán egy teológiai érv marad a tarsolyunkban: minden az isteni rendelés szerint zajlik. Lucifer, a rendező, az idegenvezető és utazásszervező tehát maga is a megrendezett darab szereplője, a turistacsoport tagja s az utazás részese.

